

Ткаченко В.Г.

“МІСТА-САДИ”: ПЕРСПЕКТИВИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

(будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920 – 1930-і роки)

Батьківщиною міст-садиб вважається Англія. Уже в першій половині XIX століття стан англійських міст, і в особливості житлове положення робітників, було вкрай складним, що вимагало від державних та суспільних організацій вести пошуки шляхів оздоровлення великих промислових міст. Перші заходи передбачали структурні зміни в планування міст та низку удосконалень санітарного характеру. Але головна ідея полягала в будівництві робітничих селищ, які повинні були складатися із невеликих окремих будиночків з широкими вулицями, оточеними городами, садами та парками загального користування. Оптимальним вважалось місто з кількістю населення 20 тис. жителів

Проблема будівництва міст-садиб в Радянському союзі уперше була обговорена на першому Всесоюзному з'їзді житлової кооперації, який відбувся у Москві наприкінці 1923 року. У рішенні визначалися головні принципи майбутнього містобудування – максимальне усупільнення побуту, ізольована квартира повинна бути лише місцем сну та тих видів роботи, які потребують усамітнення, суспільні заклади міста-саду повинні дати можливість робітникам використовувати своє дозвілля раціонально, цікаво та поза межами приватної квартири.

Аналізуючи стан вивчення проблеми, слід зазначити, що автори досліджень, які стосувалися розвитку українських міст в 1920 – 1930-і роки, головну увагу звертали на окремі питання соціального розвитку міст, розглядали особливості міграційних процесів, характеризували культурні процеси в середовищі міського населення тощо.

Метою наукової розвідки є аналіз передумов, основних напрямків та особливостей реконструкції та будівництва промислових міст України в зазначені роки.

Виникнення і розвиток нових міст і робітничих селищ у 1920 – 1930-і роки тісно пов'язане з розвитком промисловості республіки. Житлове будівництво поступалося інтенсивній урбанізації суспільства. З 1926 по 1937 роки міське населення промислових центрів України різко зросло – в Дніпропетровську майже в 2 рази, в Запоріжжі і Дніпродзержинську – в 4,5, в Кривому Розі, Маріуполі та Костянтинівці – більш ніж у 3 рази [1, с.29]. Тим більше, що на XVI з'їзді ВКП(б) керівництвом партії житлова проблема була оцінена як “другорядна” [2, с. 517].

Після завершення активних бойових дій у промислових центрах Донбасу, Придніпров'я, Харкова та інших регіонів починається відбудова підприємств і житлового фонду. Центральними та республіканськими державними і партійними органами протягом досліджуваного періоду було прийнято низку постанов, рішень, нормативних і інструктивних матеріалів, які стосувалися будівництва міст і селищ – Тимчасові будівельні правила для України (Рада в справах комунального господарства НКВС УСРР, 1924 р.), Будівельні правила (Інспекція в справах комунального господарства, 1925 р.), постанови РНК УСРР “Про строки складання і затвердження планів наявного розташування і проектів планування міст і селищ міського типу” (1928 р.) та “Про комісію будівництва нових міст у Донецькому басейні” (1929 р.), постанова ЦВК і РНК СРСР “Про складання та затвердження проектів планування та соціалістичної реконструкції міст і інших населених місць Союзу РСР” (1933 р.) та інші.

На початку 20-х років відбудовчими роботами та новим будівництвом житла займалися трести “Півдесталь”, “Донвугілля”, “Хімвугілля” та інші. В кінці листопада 1922 року на нараді представників державних будівельних контор було створено Бюро об'єднаних державних будівельних контор України, діяльність якого було зосереджено на цивільному будівництві. Майже через рік Бюро було реорганізовано у Всеукраїнську державну будівельну контору Укрдержбуд, яка мала дев'ять відділень у промислових регіонах республіки.

В архітектурному відношенні робітничі селища будувалися за садибним принципом. Нові селища планувалися поблизу від промислових підприємств, поділялися на окремі райони та квартали. За доцільне вважалося будівництво одноповерхових будинків, які мали спільні двори з суміжними садибами. Селище повинне було мати відповідні санітарно-гігієнічні умови життя, громадсько-побутові та культурно-освітні споруди. Будівельні правила вимагали при проектуванні враховувати перспективу зростання селищ на майбутні тридцять років. За таким принципом були побудовані селища поблизу Юзівки, Макіївки, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових регіонів України.

У другій половині 1920-х років серед економістів, архітекторів, партійних та державних діячів точилася дискусія з питань “соціалістичного розселення” [3]. Представники одного напрямку відстоювали концепцію “промислового міста”, а їх супротивники обстоювали будівництво “міст-садиб”. Обговорюючи майбутні сади “соціалістичного міста” учасники дискусії не дійшли згоди щодо єдиних підходів до нього, хоча були однастайними у запереченні міст старого, капіталістичного типу. Учасники дискусій поділилися на дві протилежні течії – урбанізм і дезурбанізм.

Прибічники першого напрямку відстоювали ідею необмеженого зростання великих міст як основний шлях розселення трудящих. Вони пропонували забудовувати міста будинками-комунами з повним усупільненням побуту мешканців [4]. Дезурбаністи захищали теорію поступового знищення міста як форми розселення, пропонували малоповерхове житлове будівництво, що повинно зосередитися вздовж магістральних шляхів.

Керівництво країни не залишило поза увагою дискусію. У постанові ЦК ВКП(б) “Про роботу по перебудові побуту” (травень 1930 р.) та у резолюції пленуму ЦК партії більшовиків (червень 1931 р.) були засу-

джені прихильники цих теорій і запропоновані заходи щодо поліпшення соціально-побутового будівництва.

Початок систематичної та поглибленої роботи з питань містобудування в Україні відноситься до 1929 року. Майже одночасно було створено дві спеціальні проектні організації: Комісія в справах будівництва нових міст у Донецькому басейні при РНК УСРР, Бюро для проектування м. Велике Запоріжжя при НКВС УСРР, а трохи пізніше – Бюро по проектуванню “Нового Харкова” при НКВС УСРР – міста при Харківському тракторному заводі. На середину 1930 року виявилось, що окреме існування трьох проектних організацій веде до дублювання в роботі та розпорошенню тих небагатьох кваліфікованих сил, які були підготовлені до цієї роботи. Постановою РНК УСРР вище названі організації було об’єднано в Держаний інститут по проектуванню міст України – “Діпромiст” з філіалами в Києві, Дніпропетровську і Одесі, між якими роботи розподілялися за принципом територіального тягіння [5, с. 17].

Через три роки у зв’язку з великим обсягом робіт з проектування типових жилих будинків, клубів, сільських кінотеатрів, медичних закладів тощо створюється проектна організація “Цивільпроект”.

Робота Діпромiста велась у двох основних напрямках – створення нових соціалістичних міст і селищ та реконструкція старих промислових центрів. Проектування мало декілька стадій. На першій стадії особлива увага зверталася на техніко–економічне вивчення, вибір місця і формування попередньої схеми планування. В цій роботі брали участь спеціалісти різних фахів – інженери–економісти, архітектори–планувальники, інженери–транспортники і шляховики, інженери з санітарної техніки і енергетики та інші. Другий етап передбачав складання ескізного проекту планування – створювалася карта майбутньої забудови, типові проекти та архітектурне оформлення будинків, генеральні схеми водопостачання, каналізації, теплофікації, газифікації і електрифікації, визначалася черговість забудови. На третій та четвертій фазах відбувалося доопрацювання остаточного проекту планування і деталізація проекту першої черги будівництва міста або селища.

Протягом чотирьох років Діпромiст розробив проекти 27 міст і великих селищ, зокрема Великого Запоріжжя, Сталіно, Краматорська, Кривого Рога, Одеси, Херсона Миколаєва, Дніпропетровська, Харкова та ін. [6, с. 29].

Працюючи над проектами міст–садів, архітектори перш за все звертали увагу на зелену зону. Будучи невід’ємною структурою планування міста, зелені насадження повинні були забезпечувати утворення єдиного комплексу художнього оформлення будівельних, зелених і водних масивів міст та вносити багатий декоративний і кольоровий елемент у будівництві населених пунктів.

Майже кожне велике чи мале місто України мало парки культури та відпочинку. Яким він повинен бути вирішувалося надзвичайно просто. Заінтересоване місто надсилало до Москви свого представника, який знімав копію з існуючих там секторів центрального парку культури і відпочинку, їх розташування, атракціони тощо – і проект був готовий. Тому можна було спостерігати майже однакові парки в Свердловську і в Горлівці, на півдні і на півночі країни. Практично не враховувалися природні особливості території, її рельєф, водні і лісові ресурси.

Відійти від загальнопризної практики було вирішено при створенні паркової зони на схилах правого берега Дніпра у Києві. Архітектори запропонували комплексне рішення всіх архітектурно–художніх і технічних проблем. Щоб використати красиві пейзажі району, проєктована автомагістраль давала можливість відпочиваючим любоватися мальовничими схилами парку культури, водними просторами Дніпра, та Лівобережжям. Пішохідні стежки, низка сходів та фунікулер забезпечували зв’язок нагорної частини міста з набережною [7, с. 4 – 7].

Поглиблений аналіз стану зелених насаджень Києва дозволив зробити висновок, що при відносно високому, порівняно з іншими містами республіки, рівні, вони не задовольняли встановленим вимогам. З більше ніж 44 тис. га загальноміської землі на приміські ліси припадало 17 тис. га. На зелену зону у межах забудованої частини міста припадало 1775 га, з яких 1250 га були розташовані в середині кварталів. Таким чином, більше 70 процентів міської зелені знаходилося у цілком розпорошеному стані і без належного догляду [8, 41].

Опрацьовуючи схему озеленення Києва архітектори максимально використовували природні особливості регіону. Зовні місто було оточене великим широким кільцем лісових масивів: Пушя-Водиця, Святошино, Голосіїво, Дарниця, Лівобережжя. Зовнішнє лісове кільце з’єднувалося з центральними частинами міста за допомогою бульварів. В окремих районах міста створювалася мережа парків [9, с. 9]. Після завершення реконструкції Києва передбачалося доведення площі зелених насаджень громадського користування до 20 кв. метрів на душу населення [10, с. 18].

Проект реконструкції Харкова передбачав чітке зонування промислових і сільбищних районів, заходи по благоустрою і озелененню міської території, покриття магістральних вулиць асфальтом тощо. У зв’язку з будівництвом тракторного заводу проектним бюро НКВС УСРР був розроблений проект селища ХТЗ, який передбачав декілька житлових кварталів, що відокремлювалися від заводу захисною зоною зелених насаджень. Таке розташування житла мало за мету розселити трудящих так, щоб їх основна маса жила поблизу від місця роботи і кожен робітник та службовець витрачав на дорогу від дому до роботи не більше 30 хвилин. Крім того, створювалися свого роду “міста – супутники” – Нова Баварія, Холодна та Лиса гора, Нагірний, Салтівський та Червонозаводський райони. Населення кожного з них складало від 100 до 500 тис. жителів [11].

Окремо розглядалося питання озеленення міста. Передбачалося два типи насаджень: зелена зона на вулицях і на подвір’ях та міські сквери, великі паркові, лісопаркові та лісні масиви. Озеленення вулиць та дворів повинне було прикрасити місто, створити необхідний затишок і тінь у спекотні літні дні, а приміські зелені масиви виконували функції озонаторів та заміських зон відпочинку і прогулянок [12, с. 34]. Якщо до

реконструкції міста на одного мешканця Харкова припадало 5 кв. м. зелених насаджень, то після її завершення планом передбачалося збільшення кількості насаджень до 25 кв. метрів [13, с. 15].

Не менш складною проблемою залишалось забезпечення міського населення житлом. Напередодні першої п'ятирічки середня норма житлової площі на душу населення у великих містах України становила в Одесі – 9,2 кв.м., Києві – 8,1 кв.м., Харкові – 5,6 кв.м., що було значно нижче, ніж в інших містах країни [4, 23].

Житлове та міське господарство Одеси значно відставало від індустріально-портового розвитку міста. В основних фабрично–заводських районах середня норма на одного мешканця (включаючи і пристосовані до житла колишні торговельні приміщення) становила на Пересипі – 4,7 кв.м., на Слободці – 4,9, на Бугайвіці – 5,0. Для забезпечення населення майбутнього міста відповідною до норм житлоплощею необхідно було збудувати більше 10 млн. кв. метрів житла, або три Одеси початку 1930-х років [14, с. 53].

Розробляючи проект реконструкції Дніпропетровська, архітектори перш за все враховували гідрогеологічні умови міста. Дніпропетровськ розташований на узбережних терасах і поступово піднімається по схилам корінного берега Дніпра. Перша тераса розташована безпосередньо на березі річки, яка постійно затоплялася під час весняної повені. По місту в цілому залягання підземних вод коливалося від 40 см до 9 метрів. У зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та підняттям рівня Дніпра стан ґрунтових вод для прибережних районів ще погіршиться. Тому проектом планування було передбачено перш за все низку гідротехнічних споруд, які повинні були захистити місто під час повені. Житлові квартали у міру реконструкції міста віддаляються від промислових підприємств із збереженням між житловими масивами і промисловою зоною достатнього транспортного зв'язку. На правому березі Дніпра було запроєктовано чотири основних житлових райони: центральний, район Чечелівка – Фрунзе, робітничі вулиці і нові плани. Кожний з цих районів охоплював приблизно 100 тис. чоловік. Після завершення реконструкції міста встановлювалася житлова норма 9 кв.м. на одного мешканця [15, с. 21].

Найбільш складна житлова ситуація склалася в Донецькому регіоні. На початок відбудовчого періоду на одного шахтаря в середньому припадало 4,5 кв.м житла, а на одного металіста до 2,4 кв.м. [16, с. 19]. Цей регіон був найбільш урбанізованим. На середину 20–х років Донбас налічував 8 міст, 10 селищ міського типу і 147 селищ, які прирівнювалися до міських.

Наприкінці 1920-х років при Раді народних комісарів УСРР була створена Урядова комісія по плануванню соціалістичних міст Донбасу. Вона повинна була вирішити головні завдання містобудування регіону: визначити окремі промислові райони, у яких у першу чергу треба було збільшити житлові масиви; ухвалити приблизний кошторис майбутнього будівництва, створити ескізні проекти архітектурного оформлення майбутніх міст тощо [17, с. 51].

У 1929 році урядова комісія розпочала районне планування, яке складалося з двох етапів. На першому етапі була створена загальна схема Донбасу з визначенням перспектив розвитку промислових підприємств, розселення робітників, розвитку транспорту тощо. Другий етап охоплював більш детально планування 13 промислових районів, на які поділялась територія Донбасу. Комісія запропонувала вирішити житловому проблему шляхом будівництва протягом семи років 13 міст, які мали відповідний житловий фонд і зв'язок з промисловими підприємствами. В кінці 20-х – на початку 30-х років зростають державні асигнування на житлове будівництво Донбасу. Якщо в 1929 році на спорудження житла було витрачено 27,3 млн. крб., то в 1931 році ця сума становила 150 млн. крб., що становило більше половини асигнувань на ці цілі в республіці [18, с. 145]. Але незважаючи на це, плани спорудження житла систематично не виконувалися. На початок 1932 року Українська спілка житлової кооперації, маючи достатню кількість стандартних деталей для будівництва дерев'яних будинків в Донбасі, виконала завдання лише на 26 відсотків [19, 1932. – Отдел первый. – № 5.– Ст.35].

Третя сесія ВУЦВК прийняла рішення про початок будівництва та реконструкції в 1932 році міст Донбасу – Сталіно [20], Краматорська [21], Кадіївки [22], Слов'янська [23] та інших населених пунктів регіону. Першим пропонувалося побудувати соцімісто Нова Горлівка з двома основними типами жител – житло перехідного типу з кухнею–їдальнею і житло, яке повністю виключало індивідуальне домашнє господарство.

На початку другої п'ятирічки на карті Донбасу з'явилися нові міста Велике Рикове, Велика Кадіївка, Нове Єнакієве та інші. Але слід зазначити, що нові будинки у новобудовах розташовувалися далеко за межами міста у степових районах. Чотири п'ятидесяти квартирні будинки Нового Єнакієвого знаходилися за три кілометри від міської межі і сім'ї спеціалістів і робітників відмовлялися поселятися у упорядковані помешкання тому, що у непогоду до них було неможливо підійти [24, с.54].

У населених пунктах, де зводилися новобудови (“Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”), у архітекторів була можливість здійснювати проектування з самого початку з урахуванням певного досвіду. Але непродумане розташування промислового будівництва в Маріуполі, Кривому Розі, Запоріжжі, Горлівці та в інших містах республіки призвело до того, що під загрозою задимлення або у безпосередній близькості до промислової зони знаходилося житло.

Класичним прикладом будівництва нового соціалістичного міста було Велике Запоріжжя [25].

Незважаючи на інтенсивні темпи житлового будівництва поставленої мети досягнути не вдалося. За роки першої п'ятирічки на Україні планувалося побудувати 12,3 млн. кв. метрів житла, всього на запланований строк було введено 6,6 млн. кв. м., тобто близько половини від запланованого [26, с. 291 – 292]. Однією із головних причин невиконання плану житлового будівництва було те, що на будівництво житла виділялися недостатні кошти, більша частина будівельників та необхідних матеріалів були задіяні на промислових майданчиках. Крім того, необхідно відзначити значне подорожчання житлового будівництва. Тільки у 1932

році перевищення планових цін у середньому по Україні складало 45 відсотків. По великих містах (Київ, Харків) воно становило 150 – 200 відсотків, по Донбасу – на 50 – 70% [27, с. 62].

Поряд з держаним будівництвом міст розгорглося і робітниче житлове будівництво за рахунок власних коштів. З 1922 року створюються житлобудівні кооперативи при Вукоопспілці. В середині 1930 року в Дніпропетровську силами кооперативу робітників–металургів було побудовано 459 і розпочато будівництво 365 квартир [28, с. 54]. Найбільш інтенсивно будівництво кооперативного житла відбувалося в Донбасі. Питома вага робітників у складі житлово–будівельних кооперативів на кінець першої п’ятирічки становив більше 75 відсотків [18, с.149].

На початку другої п’ятирічки були переглянуті і перероблені проекти багатьох міст, які створювалися у попередній період. Набутий у роки перших п’ятирічок досвід містобудування відіграв позитивну роль у будівництві і реконструкції міст України. 27 липня 1933 року Центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів СРСР прийняли постанову, яка мала за мету упорядкувати та покращити підготовку і затвердження проектів реконструкції міст та інших населених пунктів країни. Проекти реконструкції старих міст і будівництва нових повинні були забезпечити найбільш сприятливі умови праці та життя населення, будівництво відповідних закладів соціально–культурного та побутового обслуговування, створити систему зелених насаджень і захисних зон тощо [19, 1933. – Отдел первый. – № 41.– Ст.243]. Державні, партійні та господарські органи України розробили детальну програму житлово–комунального будівництва республіки на другу п’ятирічку. Вона передбачала покращання якості житла і всієї організації житлово–побутового обслуговування, забезпечення населення питною водою із розрахунку добової норми до 200 літрів на одного мешканця, доведення норми зелених насаджень у містах промислового значення до 30 кв. метрів на жителя, низку заходів спрямованих на розвиток міського транспорту тощо [29, с. 45].

У другій половині 1930–х років було закінчено розробку генеральних планів будівництва та реконструкції Києва, та Харкова, фахівці “Діпроміста” виконали проект районного розпланування Донбасу та Криворіжжя. Продовжувалися будівельні роботи у Запоріжжі, Кривому Розі, Краматорську та інших містах України.

Протягом 1937 року відбулися друга Всесоюзна конференція по плануванню міст та Перший Всеукраїнський і перший Всесоюзний з’їзди радянських архітекторів. На представницьких форумах підводилися підсумки планування та реконструкції міст, розглядалися питання житлового та масового будівництва тощо. Делегати з’їздів у своїх виступах піддали критиці фасадництво, гігантоманію, ігнорування раціонального підходу до проектування будинків, недооцінку створення вигод в квартирах. Але незважаючи на зазначені недоліки набутий досвід відіграв значну роль у подальшій забудові міст республіки.

Джерела та література

1. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.
2. XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б) 26 июня – 13 июля.
3. 1930 г. Стен. отчет. – [М.], 1935. – Т. 1.
4. Так було, так не буде! Так не було, так буде // Ударник. – 1930. – № 5. – С. 14 – 15; Зеленко А. Кто и как предлагает строить новые города // Культура и быт. – 1930. – № 1. – С. 6 – 8; Социалистический план или городская чересполосица // Там само; та ін.
5. Местецкий Я.И. Еще о “городе-саде” // Жилищная кооперация Украины. – 1928. – № 6.
6. Эйнгорн. Практика планировки городов в УССР // За социалистическую реконструкцию городов. – 1933. – № 3.
7. Новиков В.И. Опыт работы Гипрограда УССР // За социалистическую реконструкцию городов. – 1934. – № 6.
8. Безпалый В. Де і як будувати центральний парк культури і відпочинку// Соціалістичний Київ. – 1935. – № 7 – 8.
9. Рочняк І. Місто–сад. Генеральний план озеленення столиці// Соціалістичний Київ. – 1936. – № 1.
10. Горомосов М.С. Зелені насадження реконструйованої столиці УСРР// Профілактична медицина. – 1936. – № 3.
11. Копаниця М. Місто–сад. Пролетарському Києву – нові масиви зелених насаджень// Соціалістичний Київ. – 1933. – № 5 – 6.
12. Кузнецов А.М. Будущий “большой” Харьков и обслуживающие его предприятия // Хозяйство Украины. – 1928. – № 3. – С. 136 – 160; Будуюмо соціалістичний Харків. – Х., 1932. – С. 44 – 49.
13. Савченко Я.М. Как озеленять Харьков// Планировка и строительство городов. – 1935. – № 2.
14. Эйнгорн А.Л. Социалистическая реконструкция Харькова// Социалистический город. – 1935. – № 10 – 11.
15. Ситко Г. До справи реконструкції Одеси// Будівництво соціалістичних міст. – 1933. – № 1 – 2.
16. Попов Ф.В. Планировка г. Днепрпетровска // За социалистическую реконструкцию городов. – 1934. – № 3.
17. Лифшиц Я.И. Быт и культура в новом городе. – Х., 1931.
18. Викторов Б. Социалистические города Донбасса// Соціалістична індустрія. – 1930. – № 1 – 2.
19. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30–е годы). – К., 1990.
20. Собрание законов и распоряжений рабоче–крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик.
21. Імені Сталіна місто// Вісті. – 1934. – 10 листопада.
22. Кирилин Т.К. Сегодня и завтра города Краматорска// Социалистический город. – 1935. – № 4.

23. Гульєв Є. Перетворима Кадіївку на квітуче місто// Вісті. – 1934. – 20 вересня.
24. Цинкаленко М.Г. Реконструкція Слов’янська// Радянська Україна. – 1939. – № 3. – С.45 – 46.
25. Ростовский Н. Проектирование и планирование социалистических городов// Советское строительство. – 1934. – № 6.
26. Див. детальніше – Ткаченко В.Г. Будівництво “Великого Запоріжжя” в 20 – 30-і роки ХХ століття// Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XVI. – Запоріжжя, 2003. – С.221 – 225.
27. История Украинской ССР. – К., 1984. – Т.7.
28. Гершуни М. Итоги 1932 г. и ход подготовки к строительству 1933 г. на Украине и в Белоруссии // За социалистическую реконструкцию городов. – 1933. – № 2.
29. Чумаченко В.П. Общественно–политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926 – 1937 гг.). Пособие по спецкурсу. – Днепропетровск, 1973. – Ч.1.
30. Костров Д.И. Основные задачи жилищно-коммунального строительства Украины в плане 2-й пятилетки// Будівництво соціалістичних міст. – 1933. – № 1 – 2.